

CSÁNYI GERGELY

AZ IDŐSKOR PSZICHOLÓGIÁJÁNAK STRUKTURÁLIS MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az öregek önkéntes halála és
a veszteségdeficit-paradigma meghaladása

A dolgozatban két esettanulmányt mutatok be. Először két néprajzi igényű elbeszélésben megjelenő hasonló vonásokat ismertetek az öregek önkéntes haláláról, majd vázolom, hogy az időskorúak pszichológiai terápiájának és pszichológiai kutatásának történetében hogyan következik be egy fordulat, melyet a „veszteségdeficit-paradigma meghaladásaként” definiálhatunk. Ez után bemutatom, hogy az időskoroknak a kapitalista világrendszerbe ágyazott strukturalista-konstruktivista megközelítése szempontjából a néprajzban és a pszichológiában a világrendszer különböző területein és különböző idősza-kaiban milyen időskor-konceptiók jelennek meg. A néprajzban leírt „*öregek önkéntes halála*” szoros összefüggésben van a XX. század első felében kirobbanó agrárválsággal. A pszichológiában „*a veszteségdeficit-paradigma meghaladásában*” először a jóléti államok, majd a neoliberális berendezkedés időskor-konceptiója tükröződik vissza.

A két esettanulmány *az öregek önkéntes halála* (vö. Bosnyák 1999) és *a veszteségdeficit-paradigma meghaladása az időskor pszichológiájában* (vö. Fülöp 2005). Az esettanulmányok kiválasztásának szempontjai mindenképpen magyarázatra szorulnak – természetesen nem tagadva kiválasztásuknak bizonyos értelemben vett önkényét. Mindkét itt bemutatott példám tudománytörténeti esettanulmány, melyek szellemtudományi szövegekben hasonlítják össze, hogyan jelenik meg azokban az időskor és az időskori psziché. Az első esettanulmány két néprajzi szöveg hasonlóságaival, a második pedig a pszichológiai szövegekben végbement változással foglalkozik. A két tanulmány mind időperspektívában, mind térben valamelyest kiegészíti egymást, így jól illeszkednek egymáshoz. Az első tanulmány a XX. század eleji félperifériához kapcsolódik, míg a másik az 1950-es évek utáni centrumországokhoz. Ezért reményeim szerint e két tanulmány elemzése képes jól megvilágítani az általam felvázolt szempontrendszert, még ha bármiféle általánosításhoz ez kevés is. Az öregek önkéntes halálával foglalkozó első esettanulmány a XX. század eleji Erdély és Japán vidéki lakosai időskorának reprezentációja két néprajzi igényű elbeszélésben. Ez az esettanulmány hivatott az idős-

kori pszichopatológia példájául szolgál, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a „pszichopatológia” szó csak retrospektív értelemben állja meg a helyét, hiszen – mint az a dolgozatból kiderül – az esettanulmányokban megjelenő időskori öngyilkosság a gazdasági-kulturális környezetben egyrésztől normatív, másrésztől bizonyos értelemben racionális aktus. A második esettanulmány fókuszában az van, hogy a pszichológiatudományban miként változik meg az időskorról és az időskori pszichéről alkotott kép az 1950-es években. Háttérbe szorul az időskor pszichopatológiás megközelítése (a *veszteségdeficit-paradigma*), és átadja a helyét az időskorra és az időskori pszichére vonatkozó sokkal optimistább megközelítéseknek, melynek középpontjában az „egészséges időskori lélek” áll (*integritás, jövőorientáció-paradigma*). Ez az esettanulmány az időskori jóllét példájául szolgál.

A két esettanulmány ismertetése után olyan megközelítést javaslok, mely szemben áll a közbeszédben – és részint a szellemtudományokban is – megjelenő esszencialista időskorképpel. Ez utóbbi a biológiai idő által determinált, gazdasági-társadalmi dinamikáktól független kategóriaként határozza meg az ember életének utolsó szakaszát. Ezzel szemben az *időskoroknak* olyan strukturalista-konstruktivista megközelítését javaslok, melyben az *időskorok* strukturális dinamikákban konstruálódnak és mind időben, mind térben meghatározottak. Majd e megközelítés keretében interpretálok újra a két bemutatott esettanulmányt. E két történeti példa segítségével arra próbálok rámutatni, hogy a társadalmi-gazdasági kontextus milyen nagymértékben meghatározza a(z) időskori) pszichés struktúrákat.

I. esettanulmány: Az öregek önkéntes halála

Bosnyák Sándor (1999) hívja fel a figyelmet egy érdekes, nehezen megmagyarázható jelenségre a néprajztudomány területén. Az alapvetően deskriptív szemléletű néprajzkutatók számára megdöbbentően, talán kísértetiesen hathat, ha a világ két, egymástól majd tízezer kilométerre fekvő, egymástól gyökeresen eltérő kultúrájában nagyjából egy időben ugyanarról a jelenségről számolnak be a kultúrákutatók. Egy erdélyi és egy japán vidéki területről is leírták, hogy az 1900-as évek első felében elterjedt szokás, hogy az öregek önként mennek a halálba. A két néprajzi igényű elbeszélés pedig mindössze két év különbséggel jelent meg a világ két távoli részén, Magyarországon 1954-ben, Japánban 1956-ban (Bosnyák 1999). Japánban az öregek Sinsu tartományban a Narajama-hegyre mentek meghalni, Erdélyben pedig Torja környékén a Büdös-barlangba. Bosnyák felhívja a figyelmet a két helyen közel egyszerre feljegyzett szokás formai hasonlóságaira. Narajama ünnepén az öregek megrendezik halotti torukat, a vendégek olyan élelmiszereket fogyasztanak, melyeket csak ritkán, és elmondják az út rendjét azok számára, akik felkísérnek egy öreget: „1. A hegyre menet nem szabad szólani, 2. úgy kell eltávozni, hogy senki ne lássa őket, 3. a hegyről jövet nem szabad visszanézni” (Fukadzava 1982, idézi Bosnyák 1999: 123). Erdélyben mikor egy

öreg elmegy meghalni a barlangba, a család tyúkot és pálinkát vesz, hogy az öreg elkölthesse az utolsó vacsoráját, felveszi a tisztaruháját, felmegy a barlangba, és a barlang bejáratánál hagyja a ruhákat (Sánta 1970, idézi Bosnyák 1999).

Felmerül tehát a tudománytörténeti kérdés, hogyan lehet, hogy két ennyire hasonló néprajzi leírás született majdnem egy időben a világ két távoli pontján?

II. esettanulmány: A veszteségdeficit-paradigma meghaladása az időskor pszichológiájában

Fülöp Márta cikkében (2005) részletes bemutatását adja az időskor elméletének és vizsgálatának pszichoanalitikus és (kognitív) szociálpszichológiai megközelítésben. Fülöp felhívja a figyelmet egy, a 1980-as években végbemenő fordulatra a pszichológiai időskor-kutatásban, amit a *veszteségdeficit-paradigma meghaladás*ként definiálhatunk. Ez nemcsak az időskor – az addigiakhoz képest – sokkal optimistább megközelítéseit foglalja magába, hanem az időskorra vonatkozó tudományos (pszichológiai) produktumok megnövekedett számát és az időskornak nevezett időszaknak a korábbiakhoz képest későbbre tolódását is.

Ha a kezdeteitől vizsgáljuk a pszichológia időskorképét, azt látjuk, hogy a pszichoanalízis születésétől fogva a veszteségdeficit-paradigmán belül tekintett az időskorra. Freud nem tartotta alkalmasnak pszichoanalitikus terápiára az időseket, az inflexibilissé csontosodott személyiségük és a túl sok élettörténeti anyag miatt (1953). Abraham ugyan foglalkozott 40 év feletti páciensekkel, de a mai értelemben vett idősök terápiája elképzelhetetlennek számított a pszichoanalízis klasszikus korszakában. Jung 1933-ban már úgy írt, hogy az élet közepe után, 40 év felett, az emberben az addig elfojtott tulajdonságok felszínre kerülnek. A nők maszkulinizálódásáról, illetve a férfiak feminizálódásáról írt, de az örege-dést ő is (energia)elhasználódásként, egyfajta hanyatlásként írta le (1933). Charlotte Brührer és Else Frenkel-Brunswik 400 életrajz elemzése során arra jutottak, hogy 45 éves kor után az ember pszichológiai értelemben hanyatlani kezd, de az életkor pozitív aspektusaként kiemelték, hogy időskorban sokaknál megtöbbszöröződnek az univerzális értékek, és a vágyak az énről a családra és a világra tevődnek át (Fülöp 2005: 59).

Erikson volt az első, aki a felnőttkort mint fejlődést, és nem mint hanyatlást fogta fel. 1950-ben megjelent könyvében szisztematikusan foglalkozik az időskorral és úgy jellemzi azt, hogy az életkor (60 éves kortól) feladata az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben (2001). Később, 1976-ban Okun és Di Vesta egy vizsgálatban azt találták, hogy az életkorral a teljesítménymotiváció csökken (1976).

Ahogy Fülöp írja, „az 1980-as évekig az öregedés „veszteségdeficit” modellje volt az uralkodó, amely az élet normatív menetét mint egy sor veszteséget ír le, amelynek a végén a depresszió vár. Ezt lassan felváltotta egy lényegesen pozi-

tívabb megközelítés, mely sokkal inkább az időskor által támasztott specifikus kihívásokra koncentrálnak” (2005: 60). 1986-os vizsgálatukban Haan és társai azt találták, hogy időskorra javulnak a szociális készségek. Szintén 1986-ban Knight az időseket „*családdinamikai szakértőknek*” látja (2004). Az 1990-es évek elején Costa és McCrae arra a következtetésre jutottak, hogy 60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás (1988). Markus és Herzog pedig arról ír, hogy időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik (1991). „1996-ban a londoni Freud múzeumban konferenciát rendeztek *Pszichoanalízis és az öregedés jövője* címmel. A konferencia elsősorban arra próbálta felhívni a figyelmet, hogy az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen. Peter Hildebrand saját idős betegeivel (90 év felettiekkel) folytatott pszichoanalitikus gyakorlatáról beszélt, és erősen kritizálta Freud álláspontját az idős emberek rugalmatlanságával kapcsolatban” (Fülöp 2005: 64). Az 1990-es évek elején-végén Baltes és Mayer már azt találják vizsgálatukban, hogy az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok a jelenlegi stabil állapot fenntartására irányuló célokkal szemben (1990). A kétezres évek elején Robins és társai arra jutnak, hogy időskorban magas az önértékelés (2001). 2004-ben Vaillant az időseket, mint a hagyományok átadóit írja le.

Fülöptől eltérően az időskor pszichológiájának fejlődését három szakaszra bontom. Az első szakasz a pszichoanalízis klasszikus korszaka, mikor az időskor valóban mint veszteség, és mint deficit tűnik fel. A második szakasz az 1950-es évektől kezdődik, az eriksoni pszichoanalitikus elmélettel, melyben az időskor nem feltétlenül veszteség, az időseknek lehetőségük van a pszichológiai veszteséggel felvenni a harcot és megőrizni én-integritásukat. A harmadik szakasz az 1980-as évektől kezdődik, amikor az időskor egyértelműen mint fejlődés és lehetőség tűnik fel, az idős emberek pedig a szociális mátrix integráns és hasznos részeként jelennek meg.

A fentebb – nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül – bemutatott elméletek táblázatosan így foglalhatók össze:

1. táblázat: Pszichológiai elméletek változásai

Évszám	Szerző(k)	Kulcsmondatok(ok)	Szakasz
1905	Freud	Pszichológiai inflexibilitás. 40 év felett már idős.	Veszteségdeficit-paradigma
1919	Abraham	Optimistább, de mai értelemben vett idősekkel elképzelhetetlen az analízis.	
1933	Jung	Elfojtott tulajdonságok felszínre kerülése, hanyatlás.	
1935	Brührer–Frenkel–Brunswik	45 éves kor után pszichológiai hanyatlás.	

Évszám	Szerző(k)	Kulcsmondatok	Szakasz
1950	Erikson	Feladat az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben	Kihívásfeladat-paradigma
1976	Okun–Di Vesta	Teljesítménymotiváció csökkenés	
1986	Haan et al.	Javulnak a szociális készségek.	Integritás, jövőorientáció-paradigma
1986	Knigh	Az idősök „ <i>családdinamikai szakértők</i> ”	
1990	Costa–McCrae	60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás	
1991	Markus–Herzog	Időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik	
1996	Hildebrand	Pszichoanalízis és az öregedés jövője. „ <i>Az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen</i> ”	
1999	Baltes–Mayer	Az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok	
2001	Robins et al.	Időskorban az önértékelés magas	
2004	Vaillant	Az idősök a „ <i>jelentés hordozói</i> ”, feladatuk, a múltbéli hagyományok átörökítése a fiatalabbaknak	

Forrás: Saját szerkesztés.

Elméleti keret: Az életkorok strukturálista-konstruktivista megközelítése

„Az öregség biológiai jelenség: az idős ember szervezete bizonyos jellegzetességeket mutat. Az öregség pszichológiai következményekkel jár: egyes viselkedési formákat joggal tekintünk jellemzőnek az előrehaladott életkorra. Mint minden emberi szituációnak, az öregségnek is van egy léthelyzetbeli dimenziója, amely meghatározza az egyénnek az időhöz, következésképpen a világhoz és saját múltjához való viszonyát. Az ember sohasem él természeti állapotban. Öregségben, mint minden más életkorban, helyzetét az a társadalom határozza meg kényszerítő erővel, melyhez tartozik.” (Beauvoir 1972:15). Ezzel a gondolattal van összhangban az életkorok strukturálista-konstruktivista megközelítése, mely leginkább Pierre Bourdieu nevéhez kötődik, de ez a megközelítés sok más szerző vélekedéséhez is hasonló. Bourdieu az életkor-elméletét az – Anne-Marie Métaillie által készített – *Az „ifjúság” csak egy szó* című interjúban fejtette ki (Bourdieu 2010). Ebben az értelmezésben az időskor és a fiatalkor csak mint egymás relációjában értelmezhető kategóriák tűnnek fel, a köztük lévő választóvonal pedig harcok tétje. Az

életkori kategóriák rákényszerítése az adott egyénekre egy, a cselekvők érdekeiből létrejövő játszma végkimenetele. Az így konstruálódó (életkori) választóvonal pedig kijelöli az adott tétek veszteseit és nyerteseit. Tehát ebben a megközelítésben „az életkor egy társadalmilag manipulált és manipulálható biológiai tény” (294). Így „minden mezőnek megvannak a maga speciális öregedési törvényei” (294), nem beszélhetünk „ifjúságról” vagy „időskorról”, csak *ifjúságról* és *időskorokról*. Különböző létfeltételekben, osztályhelyzetekben és mezőkben máshol húzódik meg a határ időssek és fiatalok között, és más-más tartalmat is kapnak ezek az üres, csak egymás relációjában értelmezhető kategóriák.

A fiatalság téje, hogy a cselekvők mikor léphetnek be az adott mezőkbe, illetve mikor kénytelenek belépni teljes értékű játékosként, harcba szállva az adott mezőkben jelenlévő tétekért, tehát tőkékért és pozíciókért (és az ezzel járó [re]definíciós lehetőségekért). Ezért van, hogy az alsóbb osztályok fiataljai minél előbb felnőtt-státuszba akarnak kerülni, hogy hozzáférhessenek az ezzel járó anyagi lehetőségekhez, így igyekeznek minél előbb kikerülni az iskolarendszerből. A polgári családból származó egyetemista fiatalok viszont bizonyos értelemben felnőttként kezelődnek, más értelemben serdülőként, így egyszerre játszhatnak „*két sakkasztálon*”. Ezért a polgári családból származó fiatalok stratégiája sokszor a fiatalság meghosszabbítása.¹

Ha Bourdieu alapján gondoljuk át az időskor, illetve az *időskorok* koncepcióját, arra jutunk, hogy az időskor esetében a tétek a körül konstruálódnak, hogy az adott egyén mikor szállhat ki és mikor kell kiszállnia a játékból, illetve, hogy mennyi tőkét sikerül kimentenie, átkonvertálnia egy mezőből akkor, amikor elhagyja azt. Mindez a mező, illetve a társadalmi tér szintjén legszorosabban függ össze azzal, hogy *mennyi és milyen* tőke, illetve pozíció oszlik el, és hogy a tőkék *hogyan* oszlanak el a pozíciók között a mezőkben és a társadalmi térben. Az egyén szintjén pedig, hogy ezekből a tétekből mit és mennyit sikerült megszereznie a játszmák során.

Az időskor ([re]definíálása) körül folyó játszmák legszembetűnőbb kifejeződése a modern társadalmakban a nyugdíjkorhatár. Azokban az osztályhelyzetekben lévő és mezőkben játszó, akik számára az adott játéktér már nem kecsegtet megnyerhető tétekkel, igyekeznek kiszállni az adott mezőből és minél több tőkét átkonvertálni egy másik mezőbe. Tehát minél alacsonyabb nyugdíjkorhatár és minél nagyobb nyugdíjjarulék az érdekük. Viszont az azokban az osztályhelyzetekben lévőeknek és azokban a mezőkben játszóknak, akik számára még relatíve időskorban is kínálkoznak megnyerhető tétek, az az érdekük, hogy kitolják a (kötelező) nyugdíjkorhatárt, amikor kénytelenek elhagyni a játéktérrel. Jó példa erre az egyetemi oktatók helyzete, akiknek a nyugdíjazási korhatára attól függ, milyen intézményesült kulturális tőkét gyűjtöttek össze a mezőben töltött idő alatt.

¹ Az interjú példáiban Bourdieu minden bizonnyal az 1960-70-es évek francia társadalmára utal.

Mindezekből arra kell következtetnünk, hogy minél kevesebb egy adott mezőben lévő tőkék mennyisége és ezek a tőkék minél kevesebb pozíció között oszlanak el, annál élesebb a harc a relatíve fiatalok esetében a (teljes jogú) bekerülésért a mezőbe. Egyúttal minél kevesebb a kimenthető-átkonvertálható tőke, és az alternatív mezők minél szegényesebbek (kevesebb tétellel bírók) a jelen mezőhöz képest, annál nagyobb a harc a relatíve idősek körében a bennmaradásért. Ha pedig azt vesszük, hogy adott mezőben a pozíciók száma nagyjából állandó egy adott időszakban (tehát lassan változik), akkor azt mondhatjuk, hogy a fiatalok bekerülési esélyei és az idősek kikerülési kényszerei a legszorosabb összefüggésben vannak egymással, ez pedig meghatározza a generációs konfliktus élességét, intenzitását, ami konstitutív hatással van mind a „fiatalság”, mind az „időskor” társadalmi konstrukciójára. A fiatalság és az időskor így konstruálódó kategóriái pedig részévé válnak a mező illúziójának, és úgy tűnnek fel, mintha azok természetes, öröktől adott, tehát esszenciális kategóriák lennének. Az illúzió elfedi a fiatal- és időskorok történetileg meghatározott pluralitását, illetve a fiatal- és az időskor természettől adott kategóriáit vetíti azok helyébe. Ez az illúzió köszön vissza a művészeti alkotásokban, a közmondásokban (*Fiatalság, bolondság. vs. Az öregnek tiszteletet, a fiatalnak utat adj!*) és mint látni fogjuk, ugyanez a helyzet a pszichológiában is.

Ezek azok a strukturális feltételek, melyek meghatározzák a *nemzedéki összefüggéseket* (Mannheim 2000). Mannheim terminológiáját a fentiek alapján úgy definiálhatjuk újra², hogy egy-egy nemzedéki összefüggés a *megközelítőleg azonos időben született emberek csoportja, akik számára megközelítőleg ugyanazon strukturális lehetőségek és kényszerek adóttak, mely lehetőségek és kényszerek alapján, interakcionális értelemben, az életkoruk szempontjából konstruálódik identitásuk – mind maguk, mind a társadalom számára.* Ez nem más, mint a belsővé tett esélystruktúrák – a *habitusok* – konstruálódása az életkorok szempontjából.

Az így létrejövő nemzedéki összefüggések potenciálisan *nemzedéki egységként* léteznek (Mannheim 2000), tehát potenciálisan „működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportként, illetve bizonyos estekben kulturális entitásokként is. Ez (...) pedig a konfliktushelyzetek függvényében alakul” (Wallerstein 1983: 283)³. Tehát az, hogy a nemzedéki összefüggés szunnyadó potenciálja mikor aktivizálódik, hogy csoportként azonosítsa saját magát, a fent leírt strukturális helyzetek és dinamikák függvényében változik.

² Mannheimnél: „[egy] nemzedéki összefüggésen belül az élményeket más-más módon feldolgozó csoportok különböző 'nemzedéki egységeket' alkotnak egyazon nemzedéki összefüggés keretében” (233).

³ Az itt idézett szöveg az eredetiben az osztályokra vonatkozik. „Az osztályok mindig potenciónalisán (*an sich*) léteznek. A kérdés éppen az, hogy milyen feltételek mellett válnak osztálytudattal bíró (*für sich*) osztályokká, vagyis mikor működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportokként, illetve bizonyos estekben még kulturális entitásokként is. Ez az osztálytudat pedig mindig a konfliktushelyzetek függvényében alakul” (Wallerstein, 1983: 283). Amit Wallerstein az osztályok szunnyadó potenciáljáról leírt, itt vonatkoztathatjuk nemzedéki összefüggésekre is, melyeknél ugyanúgy, ahogy az osztályoknál: „*für sich*” jellegüket külső strukturális feltételek, tehát a játszma és az erőter körülményei befolyásolják.

Az öregek önkéntes halála az időskori pszichopatológia strukturalista-konstruktivista megközelítésében

Bourdieu, elméleti belátásaink zsenialitása ellenére is – a szociológiai hagyományhoz kapcsolódva – egy adott nemzetállam társadalmának jellemzőit, dinamikáit más (belső) jellemzőiből, dinamikáiból vezette le. Ezt az álláspontot, mivel már a XVI. századtól egyre inkább nemzetközi munkamegosztás jellemzi a világot (Wallerstein 2004; Arrighi 1994), szükségképpen partikulárisnak és ezáltal félrevezetőnek tartom. Ahhoz az elméleti irányzathoz szeretnék csatlakozni, mely alapvetően osztályszempontú, de a társadalomstruktúra jellemzőinek vizsgálatakor figyelembe veszi az adott nemzetállam beágyazottságát a tőkés világrendszerbe, a nemzetállamon belüli munkamegosztás beágyazottságát a nemzetközi munkamegosztásba, és hogy a nemzetállamon belüli tőkeáramlás a nemzetközi tőkeáramlás részeként fogható fel (Éber et al. 2014; Éber 2015). Ezáltal pedig azt is, hogy a nemzetállamon belüli pozíciók egy globális struktúrában elfoglalt pozíciókként foghatók fel. Ugyanez az elméleti irányzat figyelembe veszi, hogy a kapitalista világrendszer története különböző fázisokra osztható, és az egész világrendszerre kiható fázisok figyelembe vétele nélkül ugyanúgy nem elemezhető adott nemzetállamok osztálystruktúrája, mint ahogy a nemzetközi munkamegosztás alapján elfoglalt relatív helyzet nélkül sem. Tehát egy adott nemzetállam társadalmának struktúrája csak a kapitalista világrendszer centrum-periféria relációjába, és a kapitalista világrendszer aktuális termelési fázisába beágyazódva értelmezhető.

Ezen elmélet tanulsága szerint a XX. század első fele a brit hegemonia és a XIX. századi monetáris rend szétzilálódásának korszaka (Arrighi 1994; Szűcs 2013). Az 1870-es években válság rázta meg a világot, a rendszer mégis többé-kevésbé stabil maradt, de a rendszer stabilitásához a centrumnak tőkét kellett exportálnia a perifériára. A centrumnak az ott visszaforgathatatlan tőkéje a perifériára áramlott, működőtőke és hitel formájában, államkölcsonokbe, mezőgazdasághoz köthető iparba, agrártermelésbe és infrastruktúrába történő beruházásokba. Magyarországon elkezdték felszámolni az önálló birtokrendszert, kapitalizálódott az agrártermelés, létrejött a szabad agrármunkaerő. Ezt a korszakot hívja a hagyományos történetírás Kelet-Európa modernizációs korszakának. „A tőkebeáramlás látványos fejlődést hozott, egyszersmind a gazdaság szerkezetében megerősítette a centrumtól való függést” (Éber et al. 2014: 20). Japánban 1872-ben engedélyezik a föld szabad adás-vételét. Lehetővé tették, hogy a parasztok az általuk művelt föld tulajdonosaivá váljanak. 1897-ben Japán átállt az aranystandardra, ezzel stabil és nemzetközileg elfogadott valutát kreált magának és modern pénzügyi rendszer jött létre. Kelet-Európához hasonlóan ugrásszerűen fejlődött az infrastruktúra (Völgyi 2015).

Az I. világháború végére a (fél)periféria látszólagos felzárkózási folyamata véget ért. Az „elhalasztott” válság elkezdte éreztetni hatását. „[A]z 1929-től globá-

lis szinten kibontakozó gazdasági válság (...) a külkereskedelem világszintű visszaesését, a hitelek drágulását és az agrárárak zuhanását hozta magával. (...) Az alapvető nyersanyagokban és iparcikkokban is importra szoruló agrárexportőr-országok[ra] ez katasztrofálisan érintette” (Éber at al. 2014: 21). Az I. világháború után Erdélyt Romániához csatolták. A háború utáni Románia gazdaságilag nem volt felkészülve új földterületek gazdasági integrálására. A Banca Nationala Erdély lakosságához és területéhez képest alacsony mennyiségű tőkét fektetett Erdélybe (Móricz 1931). Mindemelllett „[a] mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és a nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte” (Berend–Ránki 1976: 273). A világrendszer szinten keletkező feszültség nemzetállami szinten való levezetésére tett kísérlet, a román földreform, mely majdnem teljes egészében felszámolta a nagybirtokrendszert, ugyanakkor a nem román nemzetiségűek földjeinek teljes elkobzását is tartalmazta (Berend–Ránki 1976). A földreform ugyan kedvezett a román középparaszti és a vállalkozói paraszti rétegnek, de a szegényparaszti rétegek nem rendelkeztek sem a föld megműveléséhez szükséges eszközökkel, sem a megfelelő ismeretekkel (Balogh, 2001). „A háború utáni súlyos helyzetéből alighogy magához tért európai gazdaság addigi történetének egyik legnagyobb megrázkódtatása elé nézett. (...) Mindez tömegmértékű munkanélküliséghez vezetett” (Berend–Ránki 1976: 341). A kelet-európai agrárországokra drámai hatással volt, hogy az agrárárak gyorsan leestek, a tőkeexport pedig hirtelen megszűnt. „A román mezőgazdasági adósságok összege 1932-ben 312 millió dollár” volt (Berend–Ránki 1976: 348). A válság hatására megszűntek a mezőgazdasági beruházások. Teljesen leállt például a mezőgazdaság gépesítése. Romániában 1933-ban a rossz szociális körülmények és a munkanélküliség odáig fajultak, hogy az egymástól függetlenül kialakult tiltakozó akciókat a román kormány erővel törte le (Balogh 2001).

Japánban az export ugyan látványosan felfutott, de ebből elsősorban a (kereskedő és termelő) vállalatok tulajdonosai profitáltak, a jövedelmi különbségek nőttek a bérből és a járulékból élők között. 1918-ban az egész országra kiterjedő rizslázadás tört ki. „A japán gazdaság exportvezérelt növekedése csak átmeneti volt, és a világháború végével kifulladt. Az 1920-as éveket már lassú növekedés, enyhe defláció és a pénzügyi rendszer problémáinak rendezetlensége jellemezte. A külkereskedelmi mérleg újra deficitessé vált és az addig felhalmozódott, jelentős arany- és valutataralékok csökkenni kezdtek. A világháborút követő évben a japán gazdaság még jól teljesített, 1920-ban azonban, néhány hónap alatt a részvények és a különböző termékek (például rizs, selyem, pamutfonal) árai összeomlottak, több mint 50 százalékkal estek vissza. 1920-ban, 1922-ben és 1927-ben is bankválság rázza meg az országot. Több bank, kereskedelmi vállalat és gyár jutott csődbe” (Völgyi 2015: 29).

Összességében azt állítom tehát az öregek önkéntes haláláról, hogy az 1870-es válság (tetőzve az 1929-es New York-i tőzsdekrachhál) gyűrűzött tovább úgy, hogy a XX. század első felében lehetett a hatását oly módon érezni, hogy az egészen

a II. világháború végéig meghatározta a termelési viszonyokat a félperiférián. Így pedig meghatározta a megszerzhető téteket, különösképpen a kisebb jövedelemmel rendelkezők számára, illetve a kapitalista világrendszer számára erőforrásként funkcionáló agráriumban. Azt is figyelembe véve, hogy a kapitalista világrendszerben a vidék a fellendülő szakaszokban munkaerőt bocsát ki az egyes nemzetállamok infrastrukturális és gazdasági fejlesztéseire, és ezeknek a fejlesztéseknek a megszűnésével embertömegek áramlanak vissza vidékre, akik így a beszűkült lehetőségek mellett felesleges népességként jelennek meg az adott társadalmakban (vö. Kovai 2016a).

Ezek a világrendszer szintű strukturális dinamikák határozták meg az ugyanúgy félperifériás Erdély és Japán vidéki társadalmának öregkor-koncepcióját. A sorozatos (agrár)válságok, a szegénység és a megszerzhető tétekhez képest túl nagy embertömeg állapotában „felesleges emberekként” identifikálódtak a fizikailag rosszabb állapotban lévő idősök. Ahogy arra Sánta néprajzi igényű elbeszélésének címe is utal: [túl] *Sokan voltunk*. Ha eltávolodunk a néprajzkutatókra legtöbbször jellemző kulturalizmustól és figyelembe vesszük a nemzetközi munkamegosztásban az erdélyi, illetve a japán vidék hasonló helyzetét, nem is tűnik annyira megdöbbenőnek, hogy a világ két egymástól tízezer kilométerre fekvő országában egyszerre írják le ugyanazt a szokást. Bizonyos értelemben nemzedéki összefüggés alakult ki a világ félperifériás országainak vidéki társadalmában élő szegény idősök között, hiszen a válságtól sújtott világrendszerben ugyanaz a makrostrukturális dinamika hatott rájuk.

Az öngyilkosság, mint megoldás arra, ha valaki nem akar tovább élni, tehát egy többé-kevésbé racionális számítás szerint nem éri meg tovább élnie, vagy még inkább *nincs miért* tovább élnie, a legtöbb kultúrának eleme. Mindez az egyéni psziché szintjén azt jelenti, hogy azok számára adódik lehetőségként az öngyilkosság, akik libidója olyan tárgyat szállt meg, mely számukra elérhetetlen, méghozzá úgy, hogy libidója nem képes más (alternatív) tárgyat megszállni. A szerelmi öngyilkosság például az egyéni psziché szempontjából azt jelenti, hogy valaki libidója egy olyan személyt szállt meg, aki nem lehet az övé, olyan módon fixálva, hogy nem képes más tárgyat libidómegszállás alá helyezni, így libidója nem tud kisülni és más megoldás híján a helyzet elől a halálba menekül (vö. Freud 2011). Ebből fakadóan az idősök öngyilkossága mint kulturális elem több kultúrában jelen van (Beauvoir 1972). Az öregség mint biológiai állapot sokszor járhat együtt a társadalmi térben megszerzhető tétek az adott személy számára való megszerzhetetlenségével, tehát a társadalmilag elfogadott szublimációs lehetőségek megszűnésével és így kisüthetetlen libidóval, a lehetőségek beszűkülésével és a feleslegessé válás érzésével.

Orbán Balázs például leírja, hogy a Büdös-barlangba a Torja-hegy környékéről már régóta járnak meghalni azok, akik nem akarnak tovább élni. Az öngyilkosság maga: eleme a lokális kultúrának és kulturális emlékezetnek, ám a XX. század előtt a barlang még nem kötődik össze speciálisan az öregek öngyilkosságával. Ahogy 1869-ben feljegyzi: „Eljöttek e helyre kinek szívvirágait leforrázta

a csalódások dere, úgy azok, kik önmagukkal és a világgal meghasonlottak, valamint azok is, kik üldözve vannak, akik kétségbe estek” (1869: 78-79). Bosnyák 1972-es néprajzi gyűjtőútján viszont már az öregek önkéntes halálával kötődik össze a barlang. Ahogy feljegyzi: „Az öregek is úgy nevezték, a pokol tornáca, mert a halál ott következik” (1999: 126). A Fukadzava által leírt hegyről, ahová az öregek jártak meghalni, nem tudni, hogy a század első fele előtt is használták-e öngyilkosságra, nem is igen lehet egészen tudni, hányban is játszódik pontosan a néprajzi igényű elbeszélés. Viszont azt feltételezem, hogy az öregek önkéntes haláláról szóló *Tanulmány a Narajama dalokról* mindenképpen a XX. század első felében kialakult vagy felerősödött intézményre adott reakció.

Tehát az időskor egy, az öregedés (születéstől halálig tartó) biológiai folyamatban beálló szakasz, melynek kezdőpontja a strukturális dinamikákban meghatározott. Az időskor pszichológiája (időskori pszichopatológia vagy jóllét) szoros összefüggésben van azzal, hogy az öregedés biológiai folyamatával a megszerzhető tétek száma csökken, illetve a hierarchikusan elhelyezkedő pozíciók közül az egyre alacsonyabban lévők tölthetők be az idősödő cselekvő számára. De hogy ez mennyire van így, strukturális dinamikákban meghatározott. Meghatározza a cselekvő osztályozációja: az, hogy milyen mezőkben vannak tétjei és pozíciója; a kapitalista világrendszer absztrakt terében hol helyezkedik el, a centrum-periféria relációban milyen területen és a termelési fázisokban, milyen időben.

Az előbb leírt makroszintű strukturális dinamikák hatottak a XX. század első felében a félperiféria vidéki társadalmára, ahol ezek miatt az idősök felesleges népességként definiálódtak saját maguk és a társadalom számára, így feleslegességükre a kulturálisan elfogadott megoldás az önkéntes haláluk volt. Ez a részben strukturálisan determinált feleslegesség az alapja az időskori pszichopatológiának, mely – bár legtöbbször nem ennyire szélsőséges formában, mint a fent leírt válság sújtotta félperifériás vidéken – jelen volt a kapitalista világrendszer minden társadalmában (egészen az 1950-es évekig). Mindez alapján identifikálódnak az idősök úgy a maguk és a társadalom számára, mint felesleges népesség.

Túl a veszteségdeficit-paradigmán: az időskori jóllét strukturalista-konstruktivista megközelítésben

„A II. világháború óta a nyugat-európai társadalmak gyors változáson mentek keresztül, és az ötvenes évek végére nagyfokú gazdasági és politikai stabilitást értek el. A nyugat-európai modernizációnak fontos eleme volt a jóléti államok kialakulása, mely leginkább a közszolgálatok kialakulásában és az átviteli sémák megváltozásában mutatkozott meg” (Flora 1995). A világrendszer-elemzés szempontjából a II. világháború után új hegemon ciklus kezdődött (Arrighi 1994). A kapitalista világrendszer „A” fázisba, tehát felhalmozási fázisba került, a prospe-

ritás szintje megnőtt (először és főleg a centrumban) és általános jólét és osztályszövetségek jellemezték (főleg a centrumot) egészen az 1970-es évek olajválságáig.

A II. világháború kitörésekor már a legtöbb nyugat-európai országban volt nyugdíjbiztosítás, a II. világháború után létrejövő jóléti államok pedig a nyugdíjbiztosítás kiterjesztését hozták. A jóléti államok létrejötte a prosperitás kiterjedésének és az osztálykoalíciónak az időszaka volt, az addig csak kiváltságosoknak járó nyugdíj széles néptömegekre terjedt ki. 1960-ra már Franciaország kivételével az összes nyugat-európai országban a nyugdíjbiztosítás volt a legnagyobb tétel a jóléti kiadásokban, a társadalombiztosítási kiadások több mint felét tette ki (Tomka 2008a).

„A ’harmadik kor’ léte, vagyis az időskor elválasztása az egyén biológiai állapotától – egészség, munkavégző képesség –, és annak társadalmi meghatározása viszonylag új jelenség, vagy legalábbis nagymértékben erősödött ennek az életszakasznak az elkülönülése és új tartalommal telítődött a XX. század során. Azok a mechanizmusok, melyek meghúzták a határokat az életszakaszok között, s így meghatározták az időskor tartalmát is, magukba foglalták a munkaerőpiacot, a háztartás és család rendszerét, a demográfiai folyamatokat és mindenekelőtt az állam tevékenységét. Az állam tevékenysége kiemelkedőnek tekinthető, hiszen az időskor legfontosabb determinánsa a nyugdíjba vonulás ténye és életkora lett a XX. század második felének ipari társadalmaiban, ezt pedig a jóléti állam működtette” (Tomka 2008b: 39).

A felhalmozási fázisban lévő kapitalista világrendszerben a centrumállamoknak nagymértékű fogyasztóbázisra van szükségük. A nyugdíjrendszer mérsékli egyrészt a különböző osztályhelyzetekben (öregségi szegénység), másrészt a különböző háztartási helyzetekben (özvegyi nyugdíj) és leginkább a különböző életszakaszokban jelentkező fogyasztáskapacitás különbséget. A fogyasztó, ha kénytelen fiatalkorában takarékoskodni, akkor a „malacperselybe” elrakott pénz nem forgatható vissza, csak különböző életkorok közötti transzferként jelentkezik, másrészt hosszú élet esetén a megtakarítás elfogyhat (Tomka 2015). A kiterjedt nyugdíjrendszerrel az idősek azzá válhatnak, amire a rendszernek szüksége van: stabil fogyasztókká. Általánosságban elmondható, hogy az időskorúak számára – akiknek „időskora” ezentúl már az új, kiterjedt nyugdíjrendszer nyugdíjkorhatára által meghatározott – a kapitalista világrendszer történetében még soha nem látott módon jelentkeztek megnyerhető tételek, illetve az egyéni psziché szintjén libidóval megszálható tárgyak. Az időskornak egy új konstrukciója született. Ez az öregkor-konstrukció fejeződik ki azóta is az irodalmi és a szakkönyvekben, illetve a filmekben. Ahogy egy szerzőpáros írja *Időskor. Az élet beteljesedése* című könyvük ajánlójában: „Hisszük, hogy az idősödés a leghétköznapibb emberi tapasztalás, amely az ígéret szívárványaként ível át az emberiség közössége fölött. Olyan mélységesen emberi, hogy képes áttörni a gyermekkor és a felnőttkor, valamint a felnőttkor és az időskor között húzódó mesterséges korlátot. Annyira ígéretes, hogy elvezethet bennünket az élet kincsesládájához. Hisszünk benne, hogy az öregedés nem ok a kétségbeesésre, hanem a remény táptalaja, nem lassú puszt-

tulás, hanem fokozatos érés, nem valamifajta végzet, amelynek meg kell adnunk magunkat, hanem esély, amelyet megragadhatunk” (Nouwan–Gaffney 2008: hátlap).

Michel Foucault történetfilozófiai elemzése a pszichotudományokról rámutat, hogy ezek a diszciplínák mind részesei egy adott kor hatalmi viszonyrendszerének: annak tudományai, ahogy az ént definiáljuk, alakítjuk, fegyelmezzük valamint, hogy milyen én-definíciót, -alakítást és -fegyelmezést várunk el a másiktól (Foucault 1998; 2000; 2015). Ahogy Kovai Melinda Foucault alapján írja: „[a] pszichotudományok a XX. század elejétől kitüntetett szerepet kaptak a nyugati szubjektum ilyen értelemben vett *kormányzásában*, azaz olyan gazdasági, politikai, morális stratégiákhoz kapcsolódnak, amelyek képesek megváltoztatni azt, ahogyan a jelenségek értelmezhetők, az intézmények belső világától az „önmagaság technikáig” (Kovai 2016b: 13). Egyetértve Foucault megállapításaival, de eltávolodva Foucault szubsztanciális államértelmezésétől, arra próbállok rámutatni, hogy az időskorok reprezentációit a művészetben, a popkultúrában, a „how-to” típusú tanácsadókönyvekben és a pszichológiában érdemes a kapitalista világregndszer viszonyrendszere konstrukciójának tekinteni és ideológiakritikának alávetni.

A fentiekben már rámutattam, hogy Fukadzava leírása az idős asszonyról, aki kiveri saját egyébként ép fogait, hogy a falu közössége nehogya azt higgye, hogy öregkorára még mindig képes úgy fogyasztani, mint egy fiatal, és ezáltal megszégyenüljön, majd felveti magát fiával a Narajama-hegyre meghalni, vagy Sánta leírása a nagyapáról, kitől fia sajnálja a napi egy marék puliszkát, majd elmegy a Büdös-barlangba meghalni – a XX. század első felének válság sújtotta agráriumának időskor-koncepcióit fejezik ki. Jól látható a „nemfogyasztó-időskor” és a „fogyasztói-időskor” éles ellentéte – máshogy fogalmazva a kérdés az, hogy a szimbolikusan is kifejezett aszketikus időskorból hogyan válik az időskor olyan *emberi tapasztalássá, mely* ígéret szivárványaként ível át az emberiség közössége fölött, figyelembe véve, hogy „[a] pszichológia (...) az a technológia, amely az önmegvalósítás, önértékelés, önértékelés igényein keresztül úgy szervezi meg az emberi tapasztalatot, hogy az a kormányzás felületévé válhasson” (Kovai 2016b: 14).

Érdemes ezen a ponton újra átnéznünk a tanulmány elején bemutatott pszichológiai elméleteket és kutatásokat az 1950-es évektől aszerint, hogy hol jöttek létre (2. táblázat).

2. táblázat: Pszichológiai elméletek és kutatások földrajzi hely szerint

Évszám	Hely	Szerző(k)	Kulcsmondat(ok)	Szakasz
1950	California City	Erikson	Feladat az én-integritás elérése a kétségbeeséssel szemben	Kihívásfeladat-paradigma
1976	Detroit	Okun–Di Vesta	Teljesítmény-motiváció csökkenés.	
1986	Oakland	Haan et al.	Javulnak a szociális készségek.	Integritás, jövőorientáció-paradigma
1986	Cambridge	Knight	Az idősök „ <i>családdinamikai szakértők</i> ”	
1990	Oregon	Costa–McCrae	60 éves korig a személyiség stabil, nem mutatható ki semmilyen értelemben vett hanyatlás	
1991	Stanford	Markus–Herzog	Időskorra az önismeret és az énkép komplexitása növekszik	
1996	London	Hildebrand	Pszichoanalízis és az öregedés jövője. „ <i>Az öregedés a félelmek helyett sokkal inkább kíváncsiságot kellene, hogy keltsen.</i> ”	
1999	Berlin	Baltes–Mayer	Az időskori értékek között dominálnak a jövőorientált célok	
2001	Minnesota	Robins et al.	Időskorban az önértékelés magas	
2004	New Jersey	Vaillant	Az idősök a „ <i>jelentés hordozói</i> ”, feladatuk, a múltbéli hagyományok átörökítése a fiatalabbaknak.	

Forrás: Saját szerkesztés

Anélkül, hogy itt most részletesen elemeznénk a tudástermelés egyenlőtlen és dependens viszonyokból álló munkamegosztását, elégedjünk meg azzal, hogy az 1950-es évektől, tehát a kihívásfeladat-paradigma kialakulásától az időskor pszichológiáját meghatározó kutatások és elméletek egytől-egyig centrum országokban keletkeztek. Peter Miller és Nikolas Rose több munkájukban részletesen elemzik, hogy a pszichotudományok II. világháború utáni fellendülése hogyan illeszkedik az új munkaszervezéshez kötődő szubjektum megteremtéséhez (Miller–Rose 1988; 2008). Nem nehéz rájönnünk, hogy az időskor pszichológiájában a II. világháború után a világgazdaság „A”, tehát felhalmozási (vagy emelkedő) fázisára, az újonnan kialakult nyugdíjrendszere épülő időskor-koncepció jelenik meg, mint „*túllépés a veszteségdeficit-paradigmán*”. Az az időskor-koncepció, mely a centrumországokban megjelenő stabil, kiterjedt nyugdíjrendszere épül, melyet a kapitalista világrendszer felívelése tesz lehetővé és szükségessé is, a nélkül jelenik meg a pszichológiában, hogy az reflektálna annak gazdasági-társadalmi meghatározottságára, és ezt az időskor-koncepciót univerzalizálja és normalizálja.

Érdekes fordulópont Erikson elmélete, melyet a veszteségdeficit-paradigma végeként értelmezhetünk. Az ő időskorról és időskori pszichéről alkotott elmélete döntően határozta meg és határozza meg a mai napig a pszichológia időskorképét. Erős csúsztatás lenne Eriksonra ráfogni, hogy társadalmilag nem reflexív elméletet alkotott. Erikson olyan szociálintropológiai fogalmakat vezetett be a pszichoanalízisbe, mint a szerep vagy az identitás, és adott kulturális kontextusba beágyazva értelmezte a freudi fogalmakat. Ahogy fogalmaz: megpróbált hidat verni pszichoszexuális és a pszichoszociális közé. Ugyanakkor Erikson azt feltételezi, hogy időskorban minden kultúrában – a saját kulturális kontextusában – minden cselekvő elérheti az én-integritást. Bizonyos egzisztenciális biztonságot előfeltételez, ezáltal univerzalizálja a felívelő centrumállamok esélystruktúráit. Értelmezésében a 60 év felettieknek a halál közelségének gondolatával kell megbirkózniuk és meg kell őrizniük a szociális mátrixba való beágyazottságukat, ezáltal megtartva én-integritásukat. Erikson ideális időskor mintázatai: *a bölcs indián, a valódi úriember és az érett paraszt*, mind arra a feltevésre épülnek, hogy az erőforrás biztosított az időskori társas-integritáshoz, és csak az egyéni múlik, hogy az adott kultúrkörnek megfelelően szembenézzen a halál közelségével és megőrizze én-integritását. Erikson figyelmét elkerülik azon – elsősorban gazdasági és nem (antropológiai értelemben vett) kulturális – tényezők, melyek azt befolyásolhatják, hogy egy adott (transznacionális) termelési pozícióban és fázisban az idősek az erőforrások szűkössége miatt az árutermelési-társadalmi viszonyrendszerben feleslegessé válhatnak. A felívelő gazdasági szakasz centrumállamaiból romanticizálja a világ kultúráit, máshogy mondva: Erikson ugyan nem univerzalizálja a nyugat-európai kultúrát és annak pszichés szubjektívációját (felettes-énjét), de gazdasági helyzetét igen. Ez az időskor-reprezentáció jellemző arra, amit az időskorról gondol a pszichológia és a nyugati (pop)kultúra egyaránt.

Összegzés és pár gondolat a jelenkori időskor-konstrukciókról

Nem vitatva, hogy az időskor – időskorok – minőségét számos kulturális elem is befolyásolja egy adott társadalomban, sem azt, hogy egyes tudományokban – például a pszichológiában – a paradigmák változása számos körülménytől függ, e két esettanulmány történeti strukturalista-konstruktivista interpretációjával és politikai-gazdaságtörténeti kontextusba helyezésével azt szándékoztam bemutatni, hogy a kapitalista világrendszer különböző időszakasaiban és annak helyiértékein különböző időskor-konstrukciókról beszélhetünk, és hogy ezek a konstrukciók szoros összefüggésben vannak az egyes individuumok időskori pszichés jellemzőivel (időskori pszichopatológia és jóllét). Ugyanakkor két kiragadott esettanulmány általánosításával nem akarok túl merész következtetéseket levonni, és az emberi test elhasználódásával járó, biológiailag determinált

antropológiai univerzálét sem akarom alábecsülni. Mindemellett az idősorok pszichológiai jellemzőinek vizsgálatakor figyelembe kell venni nemcsak az egyén individuális jellemzőit, az egyénre ható individuális körülményeket és az egyén társadalmi lehetőséghorizontjait, hanem azt a tágabb gazdasági-társadalmi-történeti kontextust is, amelybe saját időkora beágyazódik. Ha tetszik, a rá jellemző nemzedéki összefüggést – tehát azt az idősor-konstrukciót, ahogy az idősorok megjelennek saját maguk és a szűkebb, illetve tágabb társas környezetük számára – például mint aszkéták vagy mint fogyasztók, máshogy fogalmazva, mint felesleges népesség, vagy mint az ígéret szivárványának hordozói.

A kortárs idősor-konstrukciók vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy az olajválság után felerősödött egy olyan narratíva – először az Egyesült Államokban, később Európában –, mely a jóléti állam bukását és a neoliberais berendezkedés előremutató jellegét hirdette. Ugyanakkor az olajválság más természetű volt, mint a század elején gyűrűző válság: a profitráta csökkenése jellemezte. A centrumállamok nem helyeztek ki működőtökét a periferiára és a centrumállamok politikája miatt a válság jobban megrázza a perifériát, viszont a centrumországok a jóléti szolgáltatások széles körét képesek megtartani – így a stabil és kiterjedt nyugdíjrendszert is.

A pszichológia pedig megint összhangban van a változó munkaszervezéssel, és eszköze annak, hogy „szabályozza a lakosságot érintő folyamatokat, a törvényeket, melyek jólétüket, egészségüket, élettartamukat alakítják és képességüket a háborúzásra és munkára” (Rose 1990: 5).

A neoliberális válságnarratíva és a pszichotudományok kapcsolatát legnyíltabban Charles Murray pszichiáter munkássága fejezi ki, aki munkáiban kitartóan azt próbálja bemutatni, hogy a (jóléti) állam felelős a társadalom problémáiért, és hogy a bűnözésért az egyén veleszületett alacsony kognitív képességei felelősek, ezen pedig az állami szociális szolgáltatások nem képesek javítani, így a bűnözési rátákat sem csökkentik. Murray jó példa arra, hogy a neoliberális korszak pszichotudománya az egyént teszi egyedül felelőssé önmagáért. Ha nem is ennyire intencionálisan, de a centrumállamokban létrejövő pszichotudományok, mint társadalmilag nem reflexív humántudományok, melyek a társadalom bonyolult intézményrendszere és termelési-társadalmi viszonyrendszere helyett inkább csak szociális-mátrixot látnak, előfeltevéseikben hirdetik azokat az elveket, melyeket Thatcher ki is mondott és melyek jól jellemzik a neoliberális átmenetet legitimáló ideológiát, miszerint „Nincs olyan, hogy társadalom. Egyének vannak, férfiak és nők, és családok”. A neoliberális narratíva filozófiai antropológiája, mely a kreatív és önálló (öngondoskodó) egyén konstrukciójában gondolkodik, megerősítette az idősor pszichológiájában az *integritás, jövőorientáció-paradigmát*. A neoliberális fordulat utáni idősor pszichológiájában egyre inkább az egyéneken múlik, mennyit vált be az ígéretből, mely szivárványaként ível át az emberiség közössége fölött. Jó példa erre, hogy Vaillant 2004-es vizsgálatában tüzetesen, statisztikailag vizsgálja, hogy mik azok a faktorok, melyek hozzá tudnak segíteni valakit ahhoz, hogy idősorára is „pozitív” maradjon. Olyan faktorokat emel ki, mint az

egészséges életmód vagy a jó testtömeg-index, de nem reflektál arra, hogy a „pozitív öregkor” mint elérendő cél és ideál eleve egy adott társadalom történetéből fakadó konstrukció. Vaillant vizsgálata könnyedén leleplezhető, mint a tevékeny (dolgozó és fogyasztó) időskor *kormányozhatóság-önmagaság* technikájának része. Tanulmányának megállapítása, hogy aki nem iszik, nem dohányzik, és nem hízik el, az nagy eséllyel meg tudja testesíteni az adott társadalom ideális öregkor-képét, pszichológiai hasznot hozva az egyénnek és gazdasági hasznot az államnak.

Magyarországon a szociológia és a demográfia régóta és tüzetesen foglalkozik az időskorral, főleg az időskorúak számának növekedésével, illetve az aktív korban lévő lakosság arányának csökkenésével, tehát a társadalom elöregedésével. Viszont a kalandos sorsú (vö. Kovai 2016b) magyar pszichológia figyelmét egészen a közelmúltig – kisebb kivételektől eltekintve – elkerülte az időskor kérdése. Jó példa, hogy 1983-ban, Bagdy Emőke pár oldalas *Gondolatok az öregedés és az öregség pszichológiai kérdéseiről* című esszéje is egy KSH-s kiadványban kapott helyet. Az egyetlen kivétel talán egy 1972-es fordítás (Bromley 1972), mely egy angol szerző behaviorista megközelítésű könyvének fordítása, mely talán azért jelent meg, mert jól illeszkedett az itthoni pszichológiától elvárt paradigmába.

Az időskorral foglalkozó pszichológiai tudományos publikációk és a „how-to” típusú pszichologizáló tanácsadókönyvek is csak a rendszerváltozás után kezdtek megjelenni Magyarországon, fordítások és hazai szerzők által írt munkák formájában. Ezeknek a(z) elmúlt években már igen nagy számban megjelenő) könyveknek két fő témája a tevékeny, boldog és aktív időskor, illetve az idősök gondozása. A fentiek fényében talán érthető, mi köze ennek az 1990 utáni, az államot és a gazdaságot érintő változásokhoz. Mindenesetre most, mikor úgy tűnik, hogy a II. világháború után kezdődő világgazdasági szakasz végképp véget ér, csak találgatni lehet, hogyan alakulnak majd azok a társadalmi-gazdasági feltételek, melyek mentén az időskori szubjektum konstruálódik, és amelyekre a pszichológia és más embertudományok egyszerre reagálnak, és egyszerre vesznek részt létrehozásában. De az aktív, boldog és tevékeny időskor-megközelítés és az idősök (otthoni) gondozásáról szóló szakkönyvek összecsengenek a nyugdíjkorhatár emelkedésével és a közpolitikai diskurzusokban fel-felmerülő *időskori öngondoskodás* narratívájával.

Irodalom

- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Bagdy Emőke (1983): *Gondolatok az öregedés és öregség pszichológiai kérdéseiről*. In: Barta Barnabás (szerk.): *Az időskorú népesség demográfiai helyzete és problémái*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat.
- Balogh László (2001): *Románia története*. Budapest: Aula.
- Baltes, Paul B. – Mayer Karl Ulrich (1990): *Successful aging*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Beauvoir, Simone de (1972): *Az öregség*. Budapest: Európa.
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19.–20. században*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bosnyák Sándor (1999): A halál országa. Az öregek önkéntes halála. *Kharón Thanatológiai Szemle*, 3 évf. 1-2. sz. 123–128.
- Bourdieu, Pierre (2010): Az „ifjúság” csak egy szó. (Az interjú készítette: Anne-Marie Metailie). *Educatio*, 2010/2. 293–300.
- Bromley, Denis B. (1972): *Az emberi öregedés pszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Costa, Paul – McCrae, Robert (1988): Personality in Adulthood: A Six-Year Longitudinal Study of Self-Reports and Spouse Ratings on the NEO Personality Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54. 853–863.
- Éber Márk Áron et al. (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat társadalomelméleti folyóirat*, 21. 10–63.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. A világtrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93. 119–140.
- Erikson, Erik H. (2001): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Flora, Peter (1995): Növekedés a határokig. In: Andorka Rudolf; Hradil, Stefan; Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó. 503–529.
- Foucault, Michel (1998): A „kormányozhatóság”. Előadás a Collège de France-ban 1978. február 1. In: Romhányi Török Gábor (Szerk.): *Fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Studio, 106–123.
- Foucault, Michel (2000): Az önmagasság technikái. In: Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 345–369.
- Foucault, Michel (2015): *Rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan.
- Freud, Sigmund (1953): On psychotherapy. In: Strachey, James (szerk.): *The complete psychological works of Sigmund Freud. Vol. 6*. London: Hogart Press.
- Freud, Sigmund (2011): Gyász és melankólia. In: *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest: Animula. 83–95.
- Fukadzava, Hicsiró (1982): *Zarándokének*. Budapest: Európa.
- Fülöp Márta (2005): Versengés öregkorban szociálpszichológiai és pszichoanalitikus megközelítésben. In: Pető Katalin (szerk.): *Életciklusok*. Budapest: Magyar Pszichoanalitikus Egyesület – Animula.
- Jung, Carl Gustav (1933): *The stages of life*. The Structure and Dynamics of the Psyche, CW 8.
- Knight, Bob G. (2004): *Psychotherapy with older adults*. London: Sage Publications.
- Kovai, Cecília (2016a): Önellátó függőség. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Pozíció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum.
- Kovai, Melinda (2016b): *Lélektan és politika*. Budapest: L'Harmattan.
- Mannheim Károly (2000): A nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.

- Markus, Hazel Rose – Herzog, A. Regula (1991): The role of the self concept in aging. *Annual review of Gerontology and Geriatrics*, 11. 110–143.
- Miller, Peter – Rose, Nicolas (1988): The Tavistock Programme: the government of subjectivity and social life, *Sociology* (22):2,171–192.
- Miller, Peter – Rose, Nicolas (2008): On Therapeutic Authority: Psychoanalytical Expertise Under Advanced Liberalism. In: *Governing the Present*. Cambridge: Polity Press, 142–173.
- Móricz Miklós (1931): *Románia töképolitikája Erdélyben 1919-1929 között*. Budapest: Erdélyi Férfiak Egyesülete.
- Nouwen, Henri J.M. – Gaffney, Walter J. (2008): *Időskor. Az élet beteljesedése*. Budapest: Ursus Lubri.
- Okun, Morris A. – Di Vesta, Francis J. (1976): Cautiousness in adulthood as a function of age and instructions. *Journals of Gerontology*, Vol. 31. 571–576.
- Orbán, Balázs (1869): *A székelyföld leírása*. Pest: Ráth Mór Bizománya.
- Robins, Richard W. at al. (2001): *Age differences in self-esteem from age 9 to 90*. Poster presented at the binnual meeting of the Society for Research on Child Development. Minneapolis, Minnesota.
- Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The shaping of the private self*. London, New York: Routledge.
- Sánta, Ferenc (1970): *Isten a szekéren*. Budapest: Magvető.
- Szűcs, Anita (2013): *Az 1873-1896-os világgazdaság válságának természetrajza - A brit hegemonia és a 19. századi nemzetközi kereskedelmi rend szétzilálódása*. Grotius.
- Tomka Béla (2008a): *A jóléti állam. Európában és Magyarországon*. Budapest. Corvina.
- Tomka Béla (2008b): Az időskor, mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza: Hajnal István Kör.
- Tomka Béla (2015): *Szociálpolitika: fejlődés, formák, összehasonlítások*. Budapest. Osiris.
- Vaillant, George R. (2004): Positive aging. In: Linley, P. Alex – Joseph S. Hoboken (Szerk.): *Positive Psychology in Practice Hoboken*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Völgyi Katalin (2015): *Japán gazdaságtörténete*. Budapest: MTA KRTK Világgazdasági Intézet.
- Wallerstein, Immanuel (1983): Elméleti áttekintés (7. fejezet). In: Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat. 673–697.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Eszmélet Alapítvány.